

Понятійно-критерійна основа проблеми дослідження професійно-орієнтованої установки у підлітків

У статті на основі теоретичного аналізу досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених висвітлено сучасний стан розв'язання проблеми розвитку професійно-орієнтованої установки у підлітків. Зроблено уточнення змісту понятійно-критерійної основи дослідження професійно-орієнтованої установки.

Ключові слова: понятійно-критерійна основа, професійно-орієнтована установка, підліток, дослідження.

В статье на основе теоретического анализа исследований отечественных и зарубежных ученых отражено современное состояние решения проблемы развития профессионально-ориентированной установки у подростков. Сделано уточнение содержания понятийно-критериальной основы исследования профессионально-ориентированной установки.

Ключевые слова: понятийно-критериальная основа, профессионально-ориентированная установка, подросток, исследование.

Проблему розвитку професійно-орієнтованих установок у підлітків у процесі навчання не можна вважати популярною, хоча можна привести досить багато джерел, в яких вона згадується або ж розробляється. При цьому соціальне замовлення виражене явно, оскільки з рішенням цієї проблеми пов'язані всі проблеми професійного та особистісного росту, самовизначення та самореалізації особистості.

Актуальність розвитку професійно-орієнтованої установки на досить ранньому етапі професійного становлення особистості підтверджується неоднозначністю впливу сформованої професійної установки на професійне життя особистості. Оскільки сформовані професійні установки не тільки забезпечують людині успішне виконання професійних обов'язків, але й у деяких випадках можуть виступати у вигляді психологічних бар'єрів на шляху професіоналізації, особистісного росту та самореалізації особистості.

Протиріччя між соціальною потребою знань про механізми, умови та динаміку становлення професійної установки та ступенем

розробленості проблеми обумовлено складністю проблем загальнопсихологічного рівня, які залишаються невирішеними в їх загальному вигляді. Як і багато років тому, проблема установок (У.І. Томас, Ф.Знанецький, Г.Олпорт, А.Г. Асмолов) залишається невизначеною в тому, що стосується їх внутрішньої динаміки та факторів, які визначають цю динаміку.

Огляд літератури з даної проблеми виявив, що найчастіше в науковій літературі, пов'язаній з дослідженням професійного становлення, використовується термін “професійні установки”.

Поняття “професійні установки” (від лат. *profiteor* – оголошую своєю справою) є досить стійким в психологічній літературі (А.К. Маркова, І.А. Зімня, Е.А. Клімов). Однак різні дослідники вкладають у його розуміння різний зміст: “прагнення оволодіти професією, отримати спеціальну підготовку, домогтися в ній успіху, певного соціального статусу” (А.К. Маркова); “готовність суб'єкта до виконання обов'язків, норм, вимог відносно певної професійної ролі, які включають як психологічну готовність, так і професійну компетентність для виконання цієї діяльності” (К.М. Левітан); “активний вибір задач і моделювання у відповідності з ними особистої поведінки” (І.М. Кондаков).

Оскільки темою нашої статті є аналіз праць, пов'язаних з певним віковим періодом, ми не розглядаємо роботи, які вивчають професійні установки у студентів, представників окремих професій, хоча зазначимо, що дане поняття в літературі використовується незалежно від соціальної ситуації професійного становлення особистості та вікових можливостей.

Виходячи з визначення самого поняття “професійні установки” та відсутності в дослідженнях чіткої структури визначення, маємо дати певне уточнення. Ми розглядаємо поняття “професійні установки” як таке, яке входить до структури особистості, що вже перебуває на стадії навчання певній професії або ж включена у професійну діяльність. Поняття “професійно-орієнтована установка”, якою ми оперуємо в нашому дослідженні, відповідає первинному процесу професійного самовизначення особистості, в основі якої лежать безпосередні мотиви вибору професійної діяльності.

Проблема дослідження умов розвитку професійно-орієнтованої установки підлітків розглядається в контексті професійного самовизначення і включено в процес загального психічного розвитку.

Психологічна готовність підлітків до професійного самовизначення ознака певної особистісної зрілості. Що означає

формування у старших підлітків стійких психологічних утворень, спрямованість яких могла б забезпечувати в подальшому свідоме, активне, творче, змістовне професійне життя. Одним із таких психологічних утворень, на нашу думку, є професійно-орієнтована установка. Оскільки сучасне суспільство вимагає не тільки нових професій, видів діяльності і знань, а й переорієнтації мислення і ставлення особистості до трудової діяльності.

Ідея розвитку професійно-орієнтованої установки як соціально професійної спрямованості розглядається багатьма дослідниками.

На думку Н.А. Побірченко, поняття “професійно-орієнтована установка” розкриває стан готовності особистості до активного вибору професійної діяльності. Вона є результатом інтегрування психологічних властивостей установок очікування, соціальної, ціннісно-орієнтаційної та особистісної установки. Зазначено, дії професійно-орієнтованої установки спричиняються внутрішніми можливостями людини, потребами, мотивами, станом емоційно – вольового процесу, ставленням до себе [10, с. 263-269].

Є.Ф. Зеєр, розглядаючи процес професійного становлення, вважає, що “системоутворюючим фактором цього процесу на різних стадіях становлення виступає соціально-професійна спрямованість, яка формується під впливом соціальної ситуації комплексу взаємопов’язаних, таких, що розвиваються, професійно-значимих видів діяльності та професійної активності особистості”. Суб’єктивна активність особистості визначається системою стійких домінуючих потреб, мотивів, інтересів, орієнтацій [4, с. 44].

За словами А.І. Божович, в основі спрямованості особистості лежить стійка домінуюча система мотивів, в якій основні, ведучі мотиви, підпорядковують собі всі інші, характеризують будову мотиваційної сфери людини. Виникнення такого виду ієрархічної системи мотивів забезпечує найвищу стійкість особистості” [2, с. 56-58].

Е.М. Павлютенков виділяє два основних типи мотивів у виборі професії: а) опосередкована мотивація, тобто професія обирається як засіб реалізації цілей, які лежать поза самою професією (соціальні, моральні, естетичні, престижу, матеріальні, утилітарні мотиви вибору професії); б) безпосередня мотивація, тобто вибір професії стимулюється самою професією (пізнавальні, творчі мотиви, мотиви, пов’язані зі змістом праці) [11, с. 39-41].

Саме безпосередні мотиви лежать в основі професійно-орієнтованої установки і є предметом аналізу у відповідності до теми нашого дослідження.

Отже, динаміка розвитку професійно орієнтованої установки залежить від сім'ї, з її ціннісними орієнтаціями та стилем виховання, школи, вчителів, товаришів, навчального закладу, а також моральних норм та установок малих груп, в які включається молода людина. Вплив цих факторів, взятих окремо і в їх сумісній дії, обумовлюється і особливостями самого суб'єкта (тривожністю, інтровертованістю, соціабельністю, його здібностями). З огляду на вище сказане, можна переконатися у важливості створення певного середовища для підлітків з розвитку ефективної професійно-орієнтованої установки.

У сучасній науці про профорієнтацію співіснують різні підходи. Наше дослідження робить акцент на розвивальному підході.

Прихильники цього підходу ставляться до професійної сфери як середовища, що розвиває особистість. Сама професія, як і ситуація професійного самовизначення, не є кінцевою ціллю, але певним інструментом для розвитку особистості учня, способом засвоєння системи соціальних відносин. Цей підхід стоїть на позиціях особистісно-діяльнісного підходу і робить акцент на розвиток дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей. Особистість дитини розглядається не лише як умова, але як ціль, засобом чого є професійна сфера. В підтримку даного підходу низка психологічних досліджень (Г.С. Пригіна та співавторів) показали, що успішність професійного самовизначення залежить від рівня розвитку особистості, від рівня її автономності. Вибір професії – це такий же природний етап розвитку кожної людини, як перші кроки, перші слова. На думку Л.С. Виготського, вибір професії – це не тільки вибір тої чи іншої професійної діяльності, але й вибір життєвого шляху, пошук свого місця в суспільстві.

Роль підліткового віку в даному процесі важко переоцінити, враховуючи такі показники психологічного розвитку, як мотивація до самопізнання і самовдосконалення, саморегуляція, уявлення про себе і самооцінка, часова перспектива, світосприйняття і система цінностей. Підлітковий період за словами Е.Ф. Зеєра, – це період первинної, амбівалентної оптації. В цьому віці закладаються основи морального ставлення до різних видів праці, відбувається формування системи особистісних цінностей, які визначають вибіркове відношення підлітків до різних професій [3, с. 70-71].

Диференційоване ставлення до різних навчальних предметів, заняття в різноспрямованих гуртках формує у підлітків навчально-професійні наміри і професійно-орієнтовані мрії. Ці

орієнтації сприяють появі нових професійно-орієнтованих мотивів навчання, ініціюють саморозвиток якостей, здібностей, які властиві представникам бажаних професій [3, с. 44].

Л.І. Божович підкреслювала, що самовизначення підлітків являє собою “афективний центр” їх життєвих ситуацій. Саме в цей період активно формується самосвідомість, виробляється особиста незалежна система самооцінки, все більше розвиваються здібності проникнення в свій особистий світ, визначаються ціннісні орієнтації, складається життєва позиція [2, с. 35-36].

Для розуміння конструкта професійно-орієнтованої установки в межах нашого дослідження, особливу увагу необхідно приділити теорії взаємозв'язку діяльності і установки А.Г. Асмолова. В контексті загально психологічної теорії діяльності, будучи співвіднесена з об'єктивними факторами діяльності (мотив, ціль і умови здійснення дії) і структурними моментами процесу діяльності (діяльність, дія, операція, психофізіологічні реалізатори діяльності), установка виступає як ієрархічна структура. Виділення установок різних рівнів залежить як від об'єктивного фактора, який викликає установки, так і від змісту свідомості (“значення” або “особистісного смислу”), який установки виражають у діяльності.

А.Г. Асмолов виділяє три різновиди установок в ієрархічній моделі установочної регуляції діяльності: смислові, цільові і операційні. На думку вченого, між даними рівнями установки існують певні взаємовідношення. Установки одного рівня можуть переходити на другий рівень у тому випадку, якщо змінюється місце в структурі діяльності об'єктивно змістовного фактора, який їх викликає. Смислові установки беруть участь у виборі цілей дії і тим самим виникнення цільових установок. Вони теж виконують функцію фільтрації щодо до операційних установок. У свою чергу, ціль дії і цільові установки “фокусують” установки як смислового, так і операційного рівнів. Операційні установки можуть набути самостійності від цілі і цільової установки, але ніколи не виступають у повній незалежності від установок вищих рівнів [1, с. 8].

У контексті нашого дослідження, з урахуванням досліджуваного вікового періоду, пріоритетним для нас являється дослідження особливостей смислових та цільових ієрархічних структур установки. Адже в старшому підлітковому віці вирішуються два основні завдання: самовизначення і формування життєвої програми на майбутнє. Перше представлено в образі майбутнього – у вигляді кінцевих, абстрактних цілей (або

ціннісних орієнтацій), друге – у вигляді конкретних цілей і способів їхньої реалізації.

На думку І.М. Кондакова, “ситуаційно- специфічна поведінка може здійснюватися адекватно – коли вона заснована на довгостроковому плануванні, на прийнятті впевнених рішень, на готовності до самозміни – навіть якщо умови, в яких вона здійснюється, не досить оптимальні. Адекватна ситуаційно-специфічна поведінка при професійному виборі можлива і тоді, коли стійкі особливості особистості мають певні “дефекти”, наприклад, через те, що попередні етапи професійного розвитку були пройдені не досить оптимально, виявились несформованими професійні інтереси” [5, с. 122-130].

Професійні установки характеризуються не лише готовністю особистості вирішувати пред’явлені йому задачі, але й активно вибирати ці задачі, модифікувати у відповідності з ними свою поведінку. Отже, в професійних установках індивіда акумульований весь досвід вирішення ним життєвих задач на раніше пройдених етапах психічного розвитку. Накопичений досвід вирішення задач генералізується, призводить до утворення в структурі особистості комплексу компетентності, який реалізується при зіткненні з новими класами задач, у тому числі й задач професійного розвитку, обумовлюючи характер конкретного рішення (рівень домагань, наполегливість в реалізації, контроль за результатами та ін.).

Аналізуючи ситуаційно-специфічну поведінку підлітків у ситуації профконсультації, І.М. Кондаков вказує на те, що може здійснюватися різна міра інтеграції тих чи інших стійких особливостей особистості, коли такі, якщо мова йде про професійний вибір, розглядаються передусім раніше сформовані у цієї особистості здібності та інтереси.

Е.А. Клімов виділяє такі типи установок на етапі вибору професії: 1) низька самооцінка, слабкі схильності, складнощі в побудові професійного плану, невміння виділити в себе професійно значимі якості; 2) занижена самооцінка, слабкі схильності, складнощі в побудові професійного плану; 3) занижена самооцінка, яскраві інтереси, складнощі в побудові професійного плану, висока вимогливість до себе; 4) завищена самооцінка, слабкі схильності, складнощі в побудові професійного плану, орієнтація на матеріальний статус; 5) завищена самооцінка, виражені схильності, складнощі в побудові професійного плану, конфлікт між бажаною професією і можливостями оволодіти нею [6, с. 54-57].

В зарубіжній психології, передусім у рамках теорії Д. Сьюпера, професійні установки вивчені досить ґрунтовно. І для етапу вибору професії вони оснащені хорошим діагностичним апаратом. Однією із створених першими є методика “шкала зрілості професійних установок” Дж. Крайтса. За своєю структурою вона орієнтована на виявлення п’яти видів установок: впевненість і рішучість у професійному виборі – нерішучість; безтурботність і матеріальна забезпеченість – егоцентризм та матеріальні інтереси; самостійність і активність – залежність; реалізм і готовність до компромісів – соціальний престиж; інформованість і раціональність – боязнь” [5, с. 122-130].

Критерієм розвитку професійно-орієнтованої установки є готовність до професійного самовизначення на певному етапі розвитку.

Наприклад, А.Я. Журкіна, С.Н. Чистякова виділяють такі критерії і показники готовності школярів до професійного самовизначення: когнітивний (знання про професії, свої професійні якості, шляхи професійного визначення); мотиваційно-потребнісний (позитивне ставлення до професійної кар’єри, адекватне ставлення до себе як суб’єкта професійного самовизначення, творче ставлення до діяльності, яка супроводжує професійне самовизначення, оціночні судження про свої дії з підготовки до професійного самовизначення); діяльнісно-практичний (здатність до самореалізації, спроба сил, орієнтація на творчість (креативність), здатність до самовдосконалення) [7, с. 149].

З огляду на вищесказане, поняття “професійно-орієнтовані установки” розглядається нами як *позиція підлітка, у змісті якої відображаються особливості сприйняття, ставлення до свого професійного майбутнього. В ній відтворюється тенденція соціально професійної спрямованості та професійно орієнтованого розвитку на відповідному йому рівні.*

Сферою розвитку професійно-орієнтованої установки є відношення *мотив – ціль професійної діяльності*. Підліток не скільки вибирає професію, скільки вибирає себе, виношуючи основну ідею власного професійного життя. Здійснення вибору неможливе без опертя на його професійно-орієнтовані установки. Основна функція установок – зменшити ступінь невизначеності ситуації, в якій потрібно буде діяти. *Функція професійно – орієнтованої установки – зменшити небажані ставлення до ситуацій професійного вибору і актуалізувати соціально бажані.* Система професійно-орієнтованих установок – це сукупність емоційно забарвлених елементів знання про перспективи та умови майбутньої професійної діяльності.

Всі види діяльності, в які включений учень, роблять свій внесок у структуру особистості, що формується, і в процес розвитку професійно-орієнтованої установки. Ця обставина ставить перед дослідниками проблему виявлення ступеня впливу тієї чи іншої діяльності і специфіки соціальних контактів учня на формування його професійних намірів та установок.

Тому у підлітків з метою розвитку професійно-орієнтованої установки важливо сформувати усвідомлення особистих інтересів, здібностей і професійно-ціннісних орієнтацій. Особливості соціально-психологічного розвитку підлітків проявляються у формуванні в них почуття дорослості, в новій позиції по відношенню до себе, оточуючих і світу загалом. Підлітки прагнуть до самоствердження в колективі, бажають бути визнаними, прийнятими в своїй соціальній групі. В силу психологічних особливостей цього віку формування моральної основи є передумовою самореалізації і самоствердження підлітка в колективі та його професійного самовизначення. При цьому головним є виховання суспільно-ціннісної мотивації діяльності, оскільки саме в цьому віці найбільш успішно відбувається формування мотивів праці на загальну користь як домінуючих мотивів.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. – М.: МГУ, 1979. – С.8.
2. Божович Л. И. Проблемы развития мотивационной сферы ребёнка// Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М., 1972. – С. 35-36.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – Екатеринбург, 1999. – С. 70-71.
4. Зеер, Эвальд Фридрихович. Личностно-ориентированное профессиональное образование. – М. 2002. – 44 с. / Профессиональное образование: Академия профессионального образования. Институт развития профессионального образования. – 2002. – №8. – С 44.
5. Кондаков И.М. Диагностика профессиональных установок подростков// Вопросы психологии. – №2. – 1997. – С. 122-130.
6. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов – на – Дону, 1996. – С. 54-57.
7. Методика формирования профессионального самоопределения школьников на различных возрастных этапах: Книга для учителя / Под ред. А.Я. Журкиной, С.Н. Чистяковой. – Кемерово: Кемеровский обл. ИУУ, 1996. – 149 с.

8. Орловська К.О. Вікові особливості формування життєвої перспективи старших підлітків// Наука і освіта. – №1-2. – 2008. – С. 75-77.
9. Побірченко Н.І. Ступенева професійна орієнтація учнів загальноосвітньої школи /Неоніла Побірченко // Гу-маніст. вісн. Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-ту ім. Григорія Сковороди: Наук.-теор. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С.172-174.
10. Побірченко Н.А. Профорієнтаційна установка учнівської молоді на вибір професій ринкової економіки/ Н.А. Побірченко // Актуальні проблеми психології.: Психо-фізіологія. Психологія праці. Експериментальна пси-хологія/ За ред. С.Д. Максименка / ІВЦ Держкомстату України. – К., 2007. – Том 5. – Вип. 6. – С. 263-269.
11. Павлютенков Е.М. Формирование мотивов выбора про-фессии. – К.: Радянська школа, 1980. – С. 39-41.

In the article on the basis of theoretical analysis of researches of domestic and foreign scientists the modern state of decision of problem of professionally oriented setting development for teenagers. Clarification of maintenance is done concept – criterion basis of research professionally oriented setting.

Key words: conceptual and criterion basis, professionally-oriented setting, adolescent, research.

Отримано: 15.12.2009

УДК 159

О.М. Легун

ПОНЯТТЯ САМОВИЗНАЧЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ

Проблема самовизначення особистості у психології розглядається через призму індивідуального життєвого шляху, досвіду особистості. Це поняття наповнюється різними змістами, залежно від того, на який аспект самовизначення спрямовує свою увагу дослідник. Виокремлюють такі види самовизначення: життєве, особистісне, соціальне, професійне. Стрижнем самовизначення є постановка особистістю життєвої мети та визначення цілей.